

ОЛЕНА ПАВЛІВНА КУМЕДА*

До питання історії однієї відтопонімічної назви: сумчани – сум'яни – сумці...

KUMEDA, O.: To the question of the history of one name formed from a place-name: *sumchany* – *sumiany* – *sumtsi*... *Slavica Slovaca*, 55, 2020, No 1, pp. 53-63 (Bratislava).

This study focuses on the history of the names of the residents of Sumy in the context of its appearance and subsequent settlement. The analysis of katoikonyms is based on the testimonies of written monuments and other materials of the pre-Soviet period.

Katoikonym, word-forming type, word-forming model, productive suffix.

У сучасній українській мові відтопонімічні назви (назви осіб за місцем народження чи проживання, або назви жителів від назв населених пунктів), як і інші слова, можуть мати граматичні синоніми, зокрема, йдеться про паралельні словотвірні типи: із суфіксом *-ець* (у формі чоловічого роду) /*-ц'*- (у множині) та із суфіксом *-анин* (*-янин*, *-чанин*) (у формі чоловічого роду) / *-ан-* (*-ян-*, *-чан-*) (у множині): *бориспільці* – *бориспільчани*, *житомириці* – *житомиряни*, *полтавці* – *полтавчани*, *луганці* – *луганчани*). Якому з них надати перевагу?

К. Г. Городенська, узагальнюючи факти з історії мови, перший словотвірний тип відносить до одного з прикладів зміцнення національного словотвірного варіанта. При цьому акцентує увагу на таких аспектах: хоча співвідношення між цими варіантними словотворчими суфіксами в деяких назвах жителів змінювалося, проте в дослідників є підстави вважати суфікс *-ець* основним в українській мові; «за останні дві десятиріч тенденцію до вживання форм на *-анин* (*-яни*, *-чани*) в писемному вжитку нейтралізовано більше, ніж в усному».¹ Однак ця тенденція не поширилася на катойконім *сумчани*, що в останнє десятиріччя хоча й децю послабив свої позиції, але не через уживання альтернативного словотвірного типу із суфіксом *-ець*, а завдяки актуалізації іншої словотвірної моделі – *сум'яни*. Щодо доцільності реанімації останньої сумська громада досі не дійшла згоди, до того ж багаторічне функціонування деривата *сумчани* не сприяє усталенню призабутого, однак історично обґрунтованого *сум'яни*. Не є помічними в цьому сенсі й публічні обговорення із залученням ЗМІ й у такий спосіб удоступнені для широкого загалу міркування авторитетних мовознавців, наприклад О. Д. Пономарева. Так, традиційний спосіб номінації – *сумчани*, на переконання науковця, усталився в нашому повсякденні під впливом російської мови (пор.: укр. *харків'яни*, *сум'яни* – рос. *харьковчане*, *сумчане*).² За законами українського словотвору, звуковий комплекс *-чан* уживається тоді, коли звук *ч*, що стоїть перед суфіксом *-ан*, належить не до суфікса, а до кореня: *Донецьк* – *донеччани*, *Вінниця* – *вінниччани* (тут відбувається чергування *цьк*, *ц* із *чч*, *ч*). Крім *-ч* перед суфіксом *-ан* може стояти звук *й*: *Львів* – *львів'яни*, *Харків* – *харків'яни*. Ту саму, за О. Д. Пономаревим, словотвірну модель природно застосувати й до назви мешканців Сум – *сум'яни*. До того ж лінгвіст звертає увагу на поширену на Сумщині форму *сумняни*, що є діалектною, оскільки відбиває особливості окремих говірок, у яких відповідно до *ε поширений епентичний *л* (пор.: *м'ясо* – *мясо*,

* Олена П. Кумеда, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, вул. Роменська 87, м. Суми, Сумська область, Україна, 40002.

¹ Городенська, К.: Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? *Ін Українська мова*, 2013, № 2, с. 9.

² Імовірно, так само, як і Ромни, роменчанин, а не Ромєн, ромєнець; відомий факт, що саме під назвою Ромен це місто згадується в «Повчанні дітям» князя Володимира Мономаха.

сім'я – сімня). Обґрунтування правильності форм *полтавці, луганці* та под. в О. Д. Пономарева зводиться до відсутності підстав появи приголосного **ч** перед суфіксом **-ан** на українському ґрунті, а отже, *полтавчани* й *луганчани* слід уважати росіянізмами, тобто дериватами, що виникли під впливом російської мови.

Зі сказаного вище випливає, що номінація *сумчани* – регіональний маніфестант багатомовної бездержавності України й позанормативного статусу її мови. Водночас треба враховувати, що у вітчизняній лінгвістиці відомі й інші, обґрунтовані інформацією староукраїнських пам'яток, міркування щодо вживаності суфікса **-чан** в українській мові (про це скажемо нижче). Більше того, ще в 1947 р. академік В. В. Виноградов визначив суфікс **-анин** як малопродуктивний у російській мові й зауважив формування та поширення суфікса **-чанин** в таких утвореннях: «*харьковчанин, горьковчанин, ростовчанин, сумчанин* (житель города Сумы), *серпуховчанин* и т. п.».³ Відомо також, що в 2-й пол. ХХ ст. у друкованих російських виданнях розгорнулася гаряча культурологічна дискусія, у центрі якої опинилися катойконіми, утворені за допомогою суфікса **-чане (-чанин, -чанка)**; пік полеміки припав на 1950 – 1960 рр., хоча назагал її не завершено до сьогодні. Саме збільшення продуктивності названого форманта в радянський період (порівняно з дорадянським) і конкуренція нового варіанта з традиційними, усталеними *-полтавці, ростовці, харьковці* і *полтавчане, ростовчане, харьковчане* – привернули насамперед увагу російських лінгвістів; вони вбачали причину цього явища в розвитку центральної та місцевої преси, що мала потребу в називанні осіб за місцем проживання. Ініціатива ж боротьби з новацією **-чане** (як с «дурным влиянием канцелярского и ведомственного жаргона») належала літераторам і публіцистам, однак їхні пуристичний протест проти «незграбних **-чанив**» спровокував низку досліджень, автори яких у 1960–1980 рр. ніби прагнули реабілітувати цей формант; до кінця ХХ ст. щодо катойконімів з проблемним суфіксом усталилися дві протилежні позиції.⁴ Так чи інакше, у радянський час суфікс **-чан** було кодифіковано російською літературною мовою, а під її впливом він закріпився в українському словотворі як норма для окремих відтопонімичних дериватів (*полтавчани, сумчани, луганчани* та ін.).

Відродження питоми української й історично вмотивованої назви для жителів м. Суми (по десятиріччях уживання й закорінення у свідомості мовців як первісного і єдино можливого катойконіма *сумчани*), на нашу думку, вимагає серйозного обґрунтування широкою історико-культурною інформацією, зокрема, краєзнавчого характеру. Насамперед йдеться про свідчення писемних пам'яток, що задокументували номінації жителів Сум від часу заснування міста, причому бажано самоназви, тобто з вуст самих перших поселенців і засновників міста.

Як відомо, морфологічні процеси, що відбуваються в сучасній українській мові, засвідчуються в давньоукраїнських пам'ятках, своїм корінням здебільшого сягають періоду існування ще антських (східнослов'янських) діалектів (VI–VIII ст. н. е.), періоду існування праслов'янської мови (до VI ст. н. е.), частково навіть періоду існування праіндоєвропейської мови (до III – IV тис. до н. е.). Зокрема, суфікс **-ьць**, що був провідним в утворенні назв жителів староукраїнської мови (**выгошевци, болоховци**),⁵ праслов'янський за своїм походженням; його утворення, ймовірно, відбулося за такою схемою: **-йк- + о > -ьс-ь > -ьць-ь > -ець**;⁶ у праслов'янській мові суфікс **-ець** був поширений як у складі апелятивів, так і ойконімів, поєднуючись переважно з іменними основами. В історії української мови словотворчий формант **-ець** мав різний ступінь активності. Так, наприклад, старослов'янські пам'ятки ще не фіксують жи-

³ Виноградов, В.: Русский язык (Грамматическое учение о слове). Учеб. пособие для вузов. Отв. ред. Г. А. Золотова. 3-е изд., испр. Москва: Высшая школа, 1986, с. 93.

⁴ Історію окресленої дискусії докладно висвітлює розвідка М. В. Ахметової: Ахметова, М. В.: Еще раз о суффиксе **-чане** (история одной полемики). In Русский язык в научном освещении, 2013, вып. 26, с. 65-90.

⁵ Тут і далі правопис цитованих джерел збережено.

⁶ Гумецька, Л. Л.: Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958, с. 81; Klemensiewicz, Z. – Lehr-Splawiński, T. – Urbańczyk, S.: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955, s. 198.

вання **-ьц-ь** для утворення назв людей за місцем проживання, але десь із середини XIV ст. у давньоукраїнській мові в поодиноких випадках уже відбито вживання суфікса **-ьць** із цим значенням (*львовьць, новгородьць, Святоградьць*), а в пізніших пам'ятках і особливо в сучасній українській мові **-ець** (**←-ьць**) у творенні назв людей за місцем проживання (*кавказець, полтавець*) належить до числа продуктивних.⁷ До того ж з його допомогою утворюються назви жителів майже в усіх слов'янських мовах (крім польської): укр. *полтавець*; рос. *рязанец*; білор. *гродненец*; болг. *добруджанец*; сербохорв. *херцеговац*; словац. *Vajaneц*; чеськ. *Asijec*.⁸

В історії суфіксального словотворення іменника особливу продуктивність у творенні назв осіб (після форманта **-ець**), особливо за місцем проживання та належності до певного етносу, засвідчив інший давній суфікс – **-ани** (**-яни**).⁹ Суфікс **-ани** (**-яни**) < ***-janinъ** (***-ěninъ**) – активний формант праслов'янської доби, його поява, зокрема, первісного елемента ***-n-**, імовірно, сягає ще індоєвропейської епохи.¹⁰ Перші деривати із суфіксом **-ани** (**-яни**) – локально-етнічні, тобто позначали меншу чи більшу групу людей і були мотивовані характером новозаселеної місцевості або тої, з якої походили,¹¹ напр.: *beržaninъ* 'мешканець берега, узбережжя' < *bergъ* 'узгір'я, урвище, берег'; *gor'aninъ* 'мешканець гір' < *gora* 'гора, ліс'; пор. пол. *Brzeżany, Dębiany, Nagórzany, Zalesiany, Przemyślany, Raciborzany*; чес. *Bukovany, Hořany, Olšany, Poříčany, Bítovany, Olomoučany*; серб. *Brežani, Doljani, Banjani, Podgorani, Zabrdjani, Bošnjane*.¹² Етнічну функцію цього форманта, що є первинною, дослідники пов'язують з раннім періодом життя слов'ян: успадкований від праслов'янської епохи етнічний словотвірний тип на **-ани** (**-яни**) був спільним для всіх слов'ян. Попри припинення існування союзів слов'янських племен, відтак зникнення колективів-носіїв давніх етнізмів на **-ани** (**-яни**), суфікс **-ани** (**-яни**) не втратив свого значення в етнімії й особливо в катойконімії слов'янських мов – традиція називати групи людей дериватами цієї словотвірної моделі збереглася до сьогодні.

Так, в українській мові функція форманта **-ани** (**-яни**) утворювати назви людей за їхнім походженням знайшла своє відображення в *катойконімах*, а завдяки перенесенню назви колективу переселенців на територію, яку він заселяв, катойконім міг перейти в *ойконім*.¹³

⁷ Самійленко, С. П.: Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. Київ: Рад. школа, 1964, с. 25.

⁸ Горпинич, В. А.: Причины морфологического варьирования названий жителей в древнерусском языке. In Ономастика. Серия «Питания мовознавства». Київ: Наукова думка, 1966, с. 127-135.

⁹ Тернова, А. І.: Іменники з суфіксом -ани (-яни) в українській мові к. XVII – поч. XXI століття. In Вісник Запорізького національного університету, 2009, № 2, с. 156; Кровицька, О. В.: Назви осіб за територіальною та етнічною приналежністю у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. In: Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. Відп. ред. Р. Й. Керста. Київ: Наук. думка, 1991, с. 163-171. Олексенко, В. П.: Словотвірні категорії суфіксальних іменників. Херсон: Айлант, 2001. 240 с.; Родніна, Л. О.: Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю в сучасній українській мові. In Славистичний збірник. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963, с. 188-197.

¹⁰ Марченко, Т. Я.: Розвиток індоєвропейського форманта *-по- у праслов'янській мові. In Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации», 2012, т. 25 (64), № 4, ч. 2, с. 112-117.

¹¹ Племінні формації зародилися в надрах праслов'янського ареалу ще задовго до VI – VII ст. н. е. (Б. О. Рибаків); у складі союзів слов'янських племен були племінні об'єднання з назвами на -ани (-яни). Деривати цієї моделі засвідчено вже в початкових розділах «Літопису руського», у яких ідеться про події I тис. н. е.: бужани, дерев'яни, воляни, поляни, полочани, сівер'яни, помор'яни. Дослідник слов'янської етнімії Г. А. Хабургаєв стверджує, що утворення з формантом -ани (-яни) становлять найчисленнішу групу назв племен, зауважуючи, що в тексті літопису наявні не лише етнічні назви цієї моделі, а й назви населення міст: кияни, галичани, любечани, міняни, пин'яни, смольняни; учений пов'язує процес розширення сфери функціонування етнізмів на -ани (-яни) з оформленням територіально-політичних об'єднань у результаті занепаду родоплемінних відносин. Див. Хабургаєв, Г. А.: Етнічними «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского плоттогенеза. Москва: МГУ, 1979. 232 с.

¹² Taszycki, W.: Słowiańskie nazwy miejscowe. In Rozprawy i studia polonistyczne. Tom I. Onomastyka. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958, s. 262.

¹³ На теренах України перші назви поселень на -ани (-яни) з'явилися, вірогідно, у X – XIV ст., але не менш як за століття до їх фіксації в пам'ятках слов'янської писемності. За результатами підрахунків, у XV ст. кількість

Ще в староукраїнській мові суфікс **-ани (-яни)** вважався продуктивним і перебував у словотвірному зв'язку з топонімічними основами як слов'янського, так і неслов'янського походження (*побужане, погребущани; глуховяне, кролевчане, кам'янчане, коломчане*),¹⁴ що засвідчують різночасові писемні пам'ятки.¹⁵ За спостереженнями А. І. Тернової, чимало назв з такою семантикою вперше зареєстровано в писемних джерелах 2 пол. XIX – поч. XX ст.,¹⁶ з 2 пол. XIX ст. продуктивність форманта **-ани (-яни)** у згаданій функції стрімко зростає і впродовж наступних періодів зберігається на тому ж рівні (*варшав'яни, волжани, парижани, хуторяни*), хоча впродовж XX ст. такі деривати віднаходяться здебільшого в говорах сучасної української мови або в топонімічних словниках; наприкінці XX ст. спостерігається зниження активності форманта **-ани (-яни)**, причому катойконіми на **-ани (-яни)** більше властиві розмовному мовленню, чим літературному.¹⁷

В. В. Лучик, коментуючи появу суфікса **-чанин** (на основі **-анин /-янин** унаслідок перерозкладу твірних основ на **-к-, -ч-, -ц-**) в українській мові, уважає хибною думку про запозичення його з російської, оскільки там він менш продуктивний, однак «відомий у назвах жителів України ще з давньоруських та староукраїнських пам'яток»;¹⁸ на підставі цих свідчень (*Трубезжськ – трубчане* (1223), *Львовь – львовчане* (1407), *Глухів – глухівчани, Суми – сумчани, Стеців – стецівчани*) В. О. Горпинич дійшов такого висновку: «В українську мову, як і в російську і білоруську, суфікс **-чан-и (-чанин)** увійшов у складі загальної системи давньоруського відто-

---

засвідчених українських ойконімів на **-ани (-яни)** зростає більше, ніж у сім разів порівняно з XIV ст. Таке різке зростання назв пов'язане із збільшенням кількості джерел, тож розвиток ойконімів почався до появи порівняно вичерпної документальної бази. Пам'ятки XV – XVI ст. дають підстави стверджувати, що українські географічні назви на **-ани (-яни)** становили сформовану топонімну модель, значно поширену на українських просторах: Бужани, Вільшани, Горяни, Дніпряни, Задністряни, Нагоряни, Озеряни, Прибужани та ін. Див. Царалунга, І.: Праслов'янська мовна спадщина у складі українських ойконімів на **-ани (-яни)**. In Проблеми слов'янознавства, 2010, вип. 59, с. 152-160.

¹⁴ Горпинич, В. О.: Назви жителів в українській мові (Питання словотвору, слововживання та нормування). Київ: Вища школа, 1979, с. 26.

¹⁵ Так, у давньоукраїнських пам'ятках зафіксовано назви мешканців певних територій, вивідними основами для яких є здебільшого географічні назви країн, міст, сіл тощо: юноп'ятне (1073 р.), деревляне (1113 р.), див. Самійленко, С. П.: Нариси..., с. д., с. 23; львовчане (1408 р.), див. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т. І. Київ: Наук. думка, 1977, с. 561; 1496 р. – Бобруяне, Свислочане, на случань (пор.: 1496 р. – Бобруєськ, Т. І. Слослч, на рече на случи); 1501 р. – Котичань; 1507 р. – оть Полочань (пор.: 1492 р. – в Полоцку); 1529 р. – сь Колчичанам, див. Царалунга, І.: До історії форманта **-ани, -яни**. In Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна. 2004. Т. 2 (34). с. 198-203. Найменування осіб за місцем народження, проживання тощо послідовно відбито в писемних пам'ятках XVII – XVIII ст.: Израїлтане Сімонови; Римлане; содомляни 'жителі міста в Палестині – Содома'; кияни; у пам'ятках 2 пол. XVIII – поч. XIX ст. – подністряни(нь) 'житель Подністров'я'; поточани 'жителі м. Потока Миргородського полку'; царичани 'представники Царичанської сотенної канцелярії Полтавського полку'; слобожани 'мешканці певного поселення на Україні у XI – XVIII ст.'; керилівчани 'жителі Керилівки'. Див. Тернова, А. І.: Іменники з суфіксом **-ани (-яни)** в українській мові к. XVII – поч. XXI століття, с. д., с. 156.

¹⁶ А. І. Тернова зафіксувала, зокрема англичани; львовяни(н) 'мешканець міста Львова'; волощани(н) 'житель волості'; келебердяни 'люди з м. Келеберди Кременчуцького уїзда, Полтавської губернії'; поточани 'мешканці с. Потоки Кременчуцького уїзду'; москвитяни(н) 'житель Москви; росіяни' (пор.: москвити – заст. 'мешканці Москви'); варшав'яни(н); покутяни 'жителі країни: на покуті'. Див. Тернова, А. І.: Іменники з суфіксом **-ани (-яни)** в українській мові к. XVII – поч. XXI століття, с. д., с. 156.

¹⁷ Тернова, А. І.: Формування словотвірної структури і семантики множинних іменників у новій українській мові кінця XVII – початку XXI століття: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Запоріжжя, 2009, с. 9.

¹⁸ В порі на посібник для вчителя З. А. Потихи «Современное русское словообразование» В. В. Лучик стверджує, що суфікс **-чанин** «неприродний» для російської мови, а тому ще донедавна викликав обурення й серйозний спротив з боку письменників С. Сергеева-Ценського, Ф. Гладкова та ін. Див. Лучик, В. В.: Етимологічний словник суфіксів української мови – новий етап у слов'янській компаративістиці. In Мовознавство, 2013, № 2-3, с. 39-50. Як уже було відзначено вище, спротив російських пуристів щодо т. зв. експансії суфікса **-чанин**, як і загалом дискусію навколо цього форманта, докладно висвітлює розвідка М. В. Ахметової (2013 р.): Еще раз о суффиксе **-чане** (история одной полемики).

понімного словотвору».¹⁹ Прикметно, що В. О. Горпинич на підтвердження тяглості й продуктивності цієї словотвірної моделі на сучасному зрізі наводить кілька катойконімів, один з яких – *сумчани*. Однак природно виникає запитання, чи могло іменуватися «сумчанами» населення містечка, заснованого в 2 пол. XVII ст. і первісно відомого з офіційних московських документів як «Сумин город»? А втім, паралельно з цією назвою в діловому мовокористуванні фігурував варіант *Суми*, що, як буде з'ясовано далі, з'явився фактично одночасно з двокомпонентним онімом. Припускаємо, що дослідження історії розвитку топоніма проллє світло й на первісну структуру відтопонімного деривата.

Як відомо, початок Сумського слобідського козацького полку поклато заснування емігрантами²⁰ з Правобережної України м. Суми на землях Дикого поля, що формально належали Московській державі. Зокрема, йдеться про 100 козацьких родин з містечка Ставище Білоцерківського полку на Київщині, які вирушили за Дніпро «от разорения и гонения ляхов и татар» і під проводом осадчого Гарасима Кондратьєва осіли біля давнього Суминоного городища на річці Псел; місцем для будівництва було обрано природний мис на місці злиття трьох річок – Псла, Суми та Сумки (тепер – Псел, Сумка, Стрілка).²¹

В опорі на тексти грамот 1654 р. та листи 1658 р. (осадчого м. Суми Гарасима Кондратьєва й воеводи Кирила Арсеньєва) датою заснування м. Суми треба вважати 1655 р. Оприятнену в цих документах назву «Сумине городище» пов'язано з тим фактом, що Суми належать до сотенних містечок, які було засновано під час першої хвилі колонізації (у сер. 50-х – поч. 60-х рр. XVII ст.) на городищах попередніх епох,²² а в документах XVII ст. московські дяки та воеводи чітко розрізняли заселені містечка (городки чи остроги) та старі укріплення без населення, сполучаючи назви останніх зі словом «городище».²³ Тож запис в описі фортеці 1678 р. «...город Сумин построен в дубовом лесу...» сигналізує про появу нового міста. Назву «Сумин» фіксує Європейська карта Менгдена і Брюса (видання 1699 р.),²⁴ так само пізніша карта Європи 1739 р. – «Soumin», на інших позначано тільки річку – Sumy R / Sumi R або Sumi Riv.²⁵ Хоча етимологію ойконіма *Сумин* остаточно не з'ясовано, однак історикам та мовознавцям найбільш переконливим видається його зв'язок з назвами місцевих річок – *Сула*, *Сума*, *Сумка*, *Суджа*, що були відомі путивльським городовим козакам, які несли дозорну службу на місцевих переправах ще у XVI ст.²⁶ Щодо основи *Сум-* у твірних

¹⁹ Горпинич, В. О.: Назви жителів в українській мові. Київ: Вища школа, 1979, с. 86, 87.

²⁰ За версією О. М. Корнієнка, «у 1655 р. на місці нинішніх Сум царським урядом було осаджено українських дезертирів з Правобережної України, які, відмовившись від важкого тягара кривавих буднів визвольної війни, обрали відносно тихе і спокійне життя під протекторатом московської держави». Див. Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659 – 1765 рр. Київ: Наш час, 2008, с. 40.

²¹ Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України, с. d., с. 40-42.

²² Центральна та східна території Сумщини не завжди були безлюдними. Під час монголо-татарської навали XIII ст. значна частина населених пунктів цієї слабо заселеної землі була знищена або занепада. Після битви на Синих водах (1362 р.) українські землі Подніпров'я поступово входять до складу Великого князівства Литовського. Битва з татарами на Ворсклі 1399 р. посприяла тому, що зазначена територія увійшла до складу русько-литовської держави. Спустошення на території майбутнього Сумського полку принесли кримські татари, що через намовляння московського князя в останній чверті XV ст. розпочали практику регулярних набігів на землі України, Литви та Польщі. Незважаючи на претензії московського уряду на території майбутнього Сумського полку, татари влаштовували кочовища, навіть укріплені «городки» – постійні поселення для захисту кочових табунів у разі наїздів московських служилих людей. Див.: Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України, с. d., с. 14-17.

²³ Осадчий, Є. М.: Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Суми: Джерело, ФОП Литовченко Є. П., 2011, с. 75-76, 86, 93.

²⁴ Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України, с. d., с. 42.

²⁵ Маються на увазі такі європейські карти: П'єра ван Дера 1710 р. та карти 1720 р. – «Sades Belli in Polonia et in Moscovia (include Lithuania, Russia / Ukraine, Curlandia, Livonia, Tartaria Minor, Walachia, Volhynia)», «Ukrania quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldoviae, Johann Baptiste Homann».

²⁶ Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України, с. d., с. 42; Лущик, В. В.: Етимологічний словник топонімів України. Відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: ВЦ «Академія», 2014, с. 457.

гідронімах, то, з огляду на присутність татар на цих територіях, цілком логічно припустити її тюркське походження.²⁷

Ймовірно, уперше найменування жителів м. Суми ужито в російськомовному документі (1659 р.), підписаному засновником міста, сумським городовим отаманом Г. Кондратьєвим, а саме: *сумскому жителю, сумских жителей, сумских граждан*.²⁸ Однак ще до будівництва нового міста на Суминому городищі прибулий сюди воєвода К. Арсенєв у відписці цареві 1653(1657) відбиває подібну аналітичну форму катойконіма: «с *Суминских* и с *проезжих промышленников... имеют оброк*».²⁹ До найдавніших фіксацій назв населення Сумина (або Сумина городка) зараховуємо й ті, що їх виявлено в реєстрах сумського козацького полку 1660 – 1664 рр.; їхні початкові особові списки, на припущення дослідників, створювались українським скорописом, «а потім були переписані й адаптовані московським скорописом із помилками».³⁰ До таких численних похибок пам'ятки упорядники текстів зараховують, наприклад, «переплутані імена та перекручені прізвища»,³¹ однак, на нашу думку, не підлягає сумнівам достовірність стабільно відбитих у реєстрах як катойконімів, так і самої назви міста. Щоправда, у «Реєстрах» (як і в згаданих вище документах) і ті й інші – росіянізми, що являють собою не іменникові деривати, а конструкції, де присвійний прикметник з коренем *сум-* поєднується з іменником. Зокрема, корпус катойконімічних конструкцій відбиває як безпосередні номени жителів (*суминских черкас; суминския станичники; имена суминским жителям людям*), так і номени із вказівкою на соціальну чи професійну приналежність (*суминских служилых людей; суминских мецан; суминския пушкари*). Серед топонімічних словосполук відбито, наприклад, такі: *Сумина города и города Сумина, в Сумынъ городе, Суминской острог*. Водночас виявлені в реєстрах кілька фіксацій іменникового деривата – в *Сумынъ, из Сумина, вкруго Сумина* та одиничне *въ Сумахъ*³² – засвідчують паралельне вживання синтетичних форм топоніма.

Дослідники різних часів відзначають більшу поширеність в давнійшій документації ойконіма *Сумин* або *Сумин город* порівняно з однослівним *Суми*, останній поступово витіснив стару назву. З цим висновком упевнено можна погодитися тільки в другій його частині. Жоден дослідник не оперує ні статистичними даними, ні інформацією про джерельну базу, тобто самі тексти. За нашими спостереженнями, уже від 1659 р. ранні документи (йдеться про переважно російськомовні тексти XVII – XVIII ст., уміщені в ССП) рясніють скороченим варіантом *Суми*,³³ найбільш давня фіксація якого сягає 1657 р., що роком пізніше офіційної згадки самого *Сумина городища*.³⁴

²⁷ Як підтвердження цієї гіпотези – гідроніми Південної України з компонентом *су*: Сутень (тюрк. *сүт* «молоко»), річка Карасу (тюрк. *кара* «чорний», *су* «вода») тощо. Див. Українська мова: енциклопедія. Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004, с. 694; Аксу (ак «текти», пізніше – «білий», *су* «вода», буквально «вода, що тече»). (Див.: Лучик, В. В.: Тюркізми в топонімії України: історико-етимологічний аспект. In *Linguistica*, 2015, Т. 55 (1), с. 254; водночас В. В. Лучик основу *Сум-* відносить до балто-слов'янських або балтійських рефлексів і.е. **sei-/*soi-* «волога, сік» з детермінативом **-t-*, апелюючи до назв Сула й давньопрусського Ситуп (назва озера) (Див. Лучик, В. В.: Етимологічний словник топонімів України, с. d., с. 457).

²⁸ Сумський слобідський козацький полк: збірник документів. Упор. О. М. Корнієнко. Суми: ВВП «Мрія», 2016, с. 43-44. Надалі назване джерело подаємо під аббревіацією ССП.

²⁹ ССП, с. 28.

³⁰ Реєстри сумського полку 1660–1664 рр. Упор. О. Алфьоров, О. Різниченко, відп. ред. Г. В. Борjak. Київ: Інститут історії НАН України, 2016, с. 11. У 2008 р. історик О. Алфьоров виявив означені реєстри в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) під назвою «Сметные книги» Сумського полку середини XVII ст. Див.: Реєстри сумського полку 1660–1664 рр., с. 7.

³¹ Там само, с. 11.

³² Там само, с. 280.

³³ Ранні тексти (1659 р., 1661 р.) окремих авторів, зокрема першого полковника Сумського полку й засновника міста Г. Кондратьєва, царського воєводи Г. Ромодановського, відбивають винятково скорочену форму *Суми*. Див. ССП, с. 43, 49).

³⁴ ССП, с. 25, 31.

Не підлягає сумнівам пріоритетність ойконіма *Сумин* чи *Сумин город* у т. зв. «сметных книгах», що в науковий обіг увійшли як Реєстри сумського полку 1660 – 1664 рр. (див. виноску 30). Що ж до інших, доступних нам зразків тогочасного діловодства, впадає в очі паралелізм форм,³⁵ серед яких як поодинокі виявлено *в / на Сумино* поруч з двокомпонентними *на Сумино гордище* або *в новом Сумине гордище* (напр., царський указ 1656 р., царська грамота 1658 р.).³⁶

Як і тексти Реєстрів 1660 – 1664 рр., інші відомі нам російськомовні репрезентанти діловодства XVII – XVIII ст., дотичні до слобідської частини Сумщини, засвідчують винятково кількокомпонентні катойконіми, наприклад: *сумской житель*, *сумскому жителю*, *сумских жителей*, наказ от *жителей г. Сум* (1659, 1669, 1767, 1786),³⁷ *суминским жителям* (1668); пор. *лебединский житель* (1758);³⁸ *сумской войсковый обыватель* (1767),³⁹ *с сумским черкашенином*, *от сумских черкас*, *сумским черкасом* (1666, 1668);⁴⁰ із указівкою на рід діяльності – *суминския кузнецы*, *суминския пушкари* (1664)⁴¹ тощо.

Крім згаданого вище московського діловодства,⁴² сьогодні нам доступні тільки поодинокі староукраїнські пам'ятки, пов'язані з історією Сумського козацького полку, зокрема призначені для внутрішнього використання в полку тестаменти (духівниці) сумського полковника Гарасима Кондратьєва (1694, 1696 рр.), універсал сумського полковника А. Кондратьєва (1697 р.), універсал наказного гетьмана Павла Полуботка (1722 р.) та деякі інші, що, на жаль, не фіксують досліджуваних катойконімів – назв жителів Сум.⁴³

Нині за відсутності інших джерел інформації не видається можливим з'ясувати українські варіанти розглянутих онімів у відповідному хронотопі. З іншого боку, дещо пізніша «козацька» література, зокрема літописи Самовидця⁴⁴ та Г. Грабянки⁴⁵ відбивають винятково однослівний топонім, ідентичний сучасному: *Суми / Сумы, коло Сумъ, въ Сумахъ*,⁴⁶ *Суми, въ Сумахъ*.⁴⁷ І так само синтетичну форму катойконіма фіксує літопис Г. Грабянки: «...и надлежалъ би до Москви яко и *Сумяне*».⁴⁸ Цю одиничну словоформу можна було б вважати випадковою, якби не свідчення значно пізніших джерел. Так, той самий словотвірний тип послідовно відбивають опубліковані в харківській газеті «Южный край» зразки поетичної творчості П. С. Морачевського⁴⁹

³⁵ Йдеться також про паралельні форми в межах окремих документів: Суми – Сумин город. Див. ССП, с. 30-32; 85-87.

³⁶ ССП, с. 25, 37-38.

³⁷ ССП, с. 44, 114, 327, 309, 332, 354.

³⁸ ССП, с. 96, 39.

³⁹ ССП, с. 327-333.

⁴⁰ ССП, с. 89, 108.

⁴¹ ССП, с. 66, 70.

⁴² Упорядник Збірника документів з історії Сумського слобідського козацького полку сер. XVII – XVIII ст. О. Корнієнко стверджує, що «неопублікованим і невведеним до наукового обігу залишається величезний масив давніх рукописних актів». Див. ССП, с. 16.

⁴³ Названі документи у доступності, зокрема, у ССП.

⁴⁴ Літопис Самовидця охоплює події 1648 – 1702 рр., які в останній чверті XVII ст. описує їхній сучасник (самовидець) – найімовірніше, уродженець Чернігівщини, військовий і церковний дяч Роман Ракушка-Романовський (бл. 1623 р. – 1703).

⁴⁵ Завершений у 1710 р. літопис полковника гадяцького полку Григорія Грабянки (к. 1660-х / поч. 1670 рр. – 1737р.) висвітлює історію козацтва від найдавніших часів до 1709 року; чільне місце серед джерел твору посідає літопис Самовидця – автор послуговувався ним найбільше.

⁴⁶ Літопис Самовидця (по новооткрытым спискам). Київ: Издана Киевскою временною комиссією для разбора древних актов, 1878, с. 132, 166, 234, 256.

⁴⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Издана временною комиссією для разбора древних актов, 1854, с. 112, 171.

⁴⁸ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, с. 210.

⁴⁹ П. С. Морачевський (1806 – 1879) – письменник і педагог родом із Чернігівщини; відомий передусім як автор першого повного перекладу Нового Заповіту та Псалтиря новою українською літературною мовою; у 1829 – 1832 рр. (т. зв. сумський період) П. С. Морачевський служив учителем математики в Сумському повітовому училищі, здобув популярність серед місцевої інтелігенції, зокрема й жіноцтва, як талановитий поет.

та його лист, написаний із Сум у 1831 р., причому всі десять онімів у названях текстах ужито винятково на позначення жінок – *сумянки*.⁵⁰

Катойконім *сумяне* виявлено також в одній із публікацій газети «Южный край» за 1899 р., що містить промову з нагоди відкриття пам'ятника почесному громадянину м. Суми І. Г. Харитоненку.⁵¹ До того ж сумські краєзнавці стверджують поширеність оніма *сум'яни* (або ж *сумняни*) як в усному, так і писемному мовленні самих жителів Сум, принаймні до початку ХХ ст. Так, Д. Кудінов зауважує іменування містян *сумянами*, а не *сумчанами*, зокрема на шпальтах газети «Сумской листок»;⁵² на підставі цього факту краєзнавець цілком логічно припускає самоіменування жителів Сум *сумянами* аж до «мовної реформи пореволюційних років»;⁵³ коментар щодо так званих мовних реформ дамо нижче. За нашими ж спостереженнями, у публікаціях іншої газети початку ХХ ст. – «Сумской вестник», – на позначення жителів Сум регулярно вживається катойконім із суфіксом **-чан(ин)** – *сумчане*;⁵⁴ праця Д. І. Багалія «Історія Слободської України» (1918 р.) так само засвідчує дериват *сумчане*.⁵⁵

На поч. ХХ-х рр. ХХ ст. авторитетний сумський краєзнавець-публіцист Г. Т. Петров стверджував, що, з одного боку, катойконім *сумняни* / *сум'яни* здавна побутує в живомовному середовищі Сумщини⁵⁶ в кількох фонетичних варіантах, відомий також в ареалі сусідньої Курщини; з іншого боку – по заснуванні Сум поширилася назва *сумець*, що, однак, не закріпилася як катойконім: до 1917 р. так називали козаків, з 1765 р. – гусарів, а далі – драгунів Сумського полку.⁵⁷ Свої висновки Г. Т. Петров не підтвердив жодною писемною пам'яткою чи інформацією

⁵⁰ Зокрема, лист П. С. Морачевського фіксує п'ять словоформ: «за эти стихи и подобные имъ... прекрасные Сумянки назвали меня Сумскою звѣздою...»; «бываю между сумянками», «лукавыя сумянки... скоро сдѣлають меня совершеннымъ баловнемъ»; «я соорудилъ въ это время комедію въ трехъ небольшихъ дѣйствіяхъ «Сумская причудница», которую даже причудницы-сумянки читають съ непритворнымъ удовольствіемъ»; «а наипаче между Сумянками»; інші п'ять виявлено в поетичних текстах, створених під час перебування П. С. Морачевського в Сумах: «Какъ ты, Сумянка молодая, прелестный другъ моей мечты!..», «Мила Сумянка молодая, Прелестна, милые друзья...» («Ночь»); «Душа Сумянки молодой» (Элегія); «Съ тоской мечтательной и нѣжной Сумянка смотри на луну» («Мечты»); «Чѣмъ подарить тебя, Сумянка молодая...» («Сумская причудница»). Див. Изъ харьковской литературной старины. Ф. И. Морачевскій. In Южный край, Харьков, 1899, № 6333, с. 2-3. Згаданий лист П. С. Морачевського, адресований його родичеві й наставникові І. Г. Кульжинському, цитує літературознавець В. П. Науменко у своїй розвідці в «Київській старовині» (1902 р.), причому з покликанням на статтю в «Южном крае» № 6333 (1899 р.). Див. Науменко, В.: Ф. С. Морачевскій и его литературная деятельность. In Киевская старина, 1902, ноябрь, т. LXXIX, с. 172, 177, 178.

⁵¹ «Нѣтъ, мы убѣждены, что, воздвигая ему памятникъ, сумяне хотѣли имѣть предъ очами своими видимое и осязаемое знаменіе, которое при одномъ взглядѣ возбуждало бы въ сердцахъ ихъ и потомства благодарное воспоминаніе незабвеннаго имени почившаго, которое бы увѣковѣчило память о немъ въ непрестанное поученіе о томъ, какъ надобно жить и трудиться среди общества, чтобы жизнь наша не проходила безслѣдно и бесплодно, а была обильна дѣлами благими и чтобы память о насъ сохранилась въ благословіяхъ потомства. Див. Речь. In Южный край, Харьков, 1899, № 6453, с. 2.

⁵² Мається на увазі щоденна громадсько-політична, економічна й літературна газета, що видавалася впродовж півріччя (від 1 червня до 25 грудня 1908 р.); усього вийшло 144 номери.

⁵³ Кудінов, Д.: Четвертая власть: сто лет назад. Режим доступу: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&in=385&ir=379> [09.06.2020].

⁵⁴ «Для насъ сумчанъ...»; «Эти гастролы вызовутъ живой интересъ у Сумчанъ...» (17 февраля 1912); «И, находясь въ рассказахъ Чехова родныя картинки, которыми, мы, сумчане, восхищались и восхищаемся теперь»; «Воспоминанія о пребываніи А. П. Чехова сохранились... и у многихъ изъ Сумчанъ...» (2 июля 1913); «...любому засумчанину и холодногорцу» (27 июля 1917).

⁵⁵ Багалій, Д. І.: Історія Слободської України. Харків: Вид-во «Союз», 1918, с. 28, 36.

⁵⁶ Статтю, у якій Г. Петров обстоює поширеність катойконіма *сумняни* / *сум'яни* на теренах Сумської області, опубліковано в 1993 р.; аргументація ж автора ґрунтується на мовленні старшого покоління – ймовірно, сучасного Г. Петрову, причому переважно сільського населення, що надійно зберігає питомі українські форми, зокрема й *сумняни*, рідше – *сум'яни*. Тяглість згаданого відтопонімного деривата в тому чи іншому фонетичному варіанті автор підтверджує в такий спосіб: «Так говорили і мій прадід Антон Хоменко, і мій дід Олексій Ківш, корінні жителі Сум: перший – 1848 р. народження, другий – 1870 р.». Див. Петров, Г.: Сумчани чи сумняни? In Панорама Сумщини, 1993, 15 квітня, № 13-14, с. 3.

⁵⁷ Там само.

інших наукових джерел, водночас оприявлені в нашому спостереженні свідчення переконують у тривалому функціонуванні катойконіма *сум'яни* (із часу заснування Сум впродовж кількох століть), а отже, – і в його тягlostі.

Так само задокументованим можна вважати дериват *сумці*, який ужито в праці «Россия. Полное географическое описание» (1903 р.) на означення верстви військових, або ж козаків Сумського слобідського полку: «Въ 1677 –1678 г. *сумцы* принимали участие въ Чигиринскомъ походѣ».⁵⁸

Ймовірно, не менш переконливим аргументом функціонування катойконіма на **-ець** є факт існування т. зв. географічного прізвища – *Сумець*: його на теренах Слобожанщини широко відбивають списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст.⁵⁹ Видатний носій цього прізвища (щоправда, в його зросійщеному варіанті) – проф. М. Ф. Сумцов (1854 – 1922), – в одній зі своїх ономастичних студій називає прізвище *Сумець* у числі тих, що етимологічно пов'язані з первiсним місцем проживання;⁶⁰ в історико-етнографічній праці «Слобожане» через докладний опис сволока (на власному хуторі в слободі Боромля на Сумщині) й прадідівського автографа на ньому науковець висвітлює як своє слобожанське коріння, так і первісне звучання свого прізвища: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем *Сумцем* мая 2 дня 1776».⁶¹ У неопублікованих «Спогадах» М. Ф. Сумцова в контексті історії його роду згадується той самий сволок, про що пише Д. І. Багалій, удокладнюючи далі: «*Сумці* колись належали до козацької слобідської старшини, але дрібної, до дрібних землевласників і додержувалися у своєму житті простих українських звичаїв і світогляду. Вони мали родичів і серед селянства».⁶²

Правдоподібність версії про еволюцію катойконіма *сумець* у соціальний онім (виходячи з тверджень Г. Т. Петрова), тобто звуження семантики слова до семи 'козак, військовий з території Сумського полку' підсилюють й інші джерела, що висвітлюють історію цього козацького полку, наприклад, у тій частині, коли його було реформатовано на гусарський.⁶³ Так, за нашими спостереженнями, дериват *сумці* в якості назви представників відповідного військового підрозділу безальтернативно фігурує в книзі «Сумские гусары. 1651 – 1951» (Буенос-Айрес, 1954), виданій офіцерами Сумського гусарського полку, що опинилися в еміграції по революції 1917 р. З-посеред численних фіксацій оніма *сумці* в тексті названого вище видання увагу привертає та, яку виявлено в контексті цитування поетичних рядків відомого московського журналіста В. О. Гіляровського: «Пойдут геройски в славный бой *Сумцы* драгуны удалые!» (1901 р.);⁶⁴ у багатьох публіцистичних джерелах згадується існування подібного афоризму, адресованого сумським гусарам, автором якого є поет і військовий Денис Давидов (1784 – 1839): «*Сумцы* – гусары удалые». Отже, не випадково історична хроніка Н. О. Задонського

⁵⁸ Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. В 19 т. Под ред. В. П. Семенова. Т. 7: Малороссия. Сост. Б. Г. Карпов, А. Я. Пора-Леонович, Ф. А. Виноградов и др. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1903, с. 328.

⁵⁹ Сумець Андрій (канцелярист), Сумець Андрій (сотник), Сумець Григорій (підпрапорний) та ін. Див. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття: збірник документів. Упор. С. Потапенко. Харків, 2007, с. 110, 119, 122, 129, 131, 136-138, 141-143, 145, 226, 237, 303.

⁶⁰ Сумцов, Н. В.: Малорусскія фамильные прозванія. In Кієвская старина, 1885, февраль, т. XI, с. 220.

⁶¹ М. Ф. Сумцов виокремлює сволок з написом як типовий елемент українського житла, зокрема на Слобожанщині, Запоріжжі, Полтавщині; учений пояснює, що «такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однакво затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм». Див. Сумцов, М. Ф.: Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків: Вид-во «Союз», 1918, с. 118.

⁶² Багалій, Д. І.: Наукова спадщина М. Ф. Сумцова. In Червоний шлях, 1923, № 3, с. 162-171.

⁶³ На жаль, архів кацелярії Сумського козацького полку знищено пожежами 1791, 1840, 1843 рр.; окремі матеріали з історії полку зберігаються в архівах РФ. Див. Корнієнко, О. М.: Нариси військової історії України, с. d., с. 429.

⁶⁴ Цитовані в книзі рядки прозвучали в якості тосту В. О. Гіляровського на святкуванні 250-річчя полку, за точку відліку якого було взято 1651 р., тобто тоді, коли, як відзначають автори тексту, українські козаки почали оселятися на територіях, відомих сьогодні як Слобожанщина. Див. Говоров, Б. Н. – Швед, Г. А. и др.: Сумские гусары. 1651 – 1951. Буэнос-Айрес, 1954, с. 23, 49.

(1900 – 1974) «Денис Давидов» відбиває онім *сумці* на позначення гусарів Сумського полку.⁶⁵ Прикметно, що текст «Сумские гусары...» засвідчує уживання словотвірного типу із суфіксом *-ець* і щодо інших гусарських полків: «...*Сумцы* и *Лубенцы*... были атакованы польской кавалерией, но успех сабельного боя остался за *Сумцами* и *Лубенцами*; «...*Сумцы* с *Чугуевцами* атаковали батарею».⁶⁶

Іменування вихованців Сумського кадетського корпусу (1900 – 1919) *сумцями* підтверджує тяглість деривата із суфіксом *-ець* у якості соціального оніма: «Кто по строю молодцы? Харитоненки-*сумцы*!»;⁶⁷ «Сердечно тронуть привѣтомъ дорогихъ моихъ дѣтей *Сумцевъ* перваго выпуска»;⁶⁸ «В тот знаменательный день кадеты-*сумцы* поставили мировой рекорд...»; «...да и в других училищах *сумцы* зарекомендовали себя с лучшей стороны...»;⁶⁹ «...кадеты сухопутных корпусов: *сумцы* – В. Гордеевич, В. Миончинский...».⁷⁰

Припускаємо, що, крім наведених вище фіксацій онімів *сум'яни* і *сумці*, є й інші підтвердження їхнього функціонування, принаймні до початку ХХ ст. Попри обмеженість інформації українськомовних джерел, на підставі узагальненого аналізу доступних нам мовних фактів можна припускати вживання назви *сум'яни* переважно в якості катойконіма, а *сумці* – як соціального оніма на позначення верстви військових з відповідної території. Аналізований матеріал показав, що від початку заснування міста Суми для називання його жителів, за даними російськомовної документації ХVІІ – ХVІІІ ст., уживалися кількокомпонентні катойконіми (напр., *сумской житель*, *суминский житель*, *сумской черкашенин* тощо), хоча одночасно й українське, і російське діловодство фіксує однокомпонентні оніми із суфіксом *-ець* (*кримці*, *білопольці*, *путивльці*),⁷¹ який відбиває ще актова мова ХІV – ХV ст. у тій самій функції – утворення назв осіб за місцем проживання.⁷² Що ж до звичного нині для жителів Сум варіанта *сумчани*, то нам не відомі факти його вживання до початку ХХ ст. Ймовірно, *сумчани*, як і багато інших дериватів із суфіксом *-чан-* (*полтавчани*, *бориспільчани* та ін.), – через намагання водноманітнити утворення назв жителів міст у російській та українській мовах – активізувався в радянський період, зокрема, із 40-х до кінця 80-х рр. ХХ ст.,⁷³ разом з *-ани* / *-яни* витіснивши спільнокореневі назви на *-ці*, за винятком тих, де цей суфікс безваріантний з погляду сучасного словотворення (*кляни*, *львів'яни*, *харків'яни*, *вінничани*, *донецчани* та ін.).⁷⁴ До того ж змінилися соціомовні обставини: дореволюційна військова одиниця, на яку поширювалася назва *сумці*,

⁶⁵ «В маленьком украинском городке Сумах... квартировал гусарский полк /.../ Узнав, что автор проездом находится в Сумах, несколько молодых офицеров явились к нему познакомиться и засвидетельствовать свое уважение. Денис был так растроган и обрадован /.../ Три дня пировал с гусарами /.../ В кругу простых и сердечных сумцев чувствовал себя как дома». Див. Задонский, Н. А.: Денис Давыдов. Минск: Беларусь, 1988. 572 с. Режим доступу: http://az.lib.ru/d/dawydow_d_w/text_01250.shtml [09.06.2020].

⁶⁶ Говоров, Б. Н. – Швед, Г. А. и др.: Сумские гусары. 1651 – 1951, с. d., с. 41, 43.

⁶⁷ Сумський кадетський корпус було створено за підтримки І. Г. Харитоненка; сьогодні це Державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка.

⁶⁸ Курилов, М. П.: Харитоненки-сумцы. Сумы, 2014, с. 4, 81. Режим доступу: <https://archive-online.com/svaku/book-history.pdf> [09.06.2020].

⁶⁹ Ряснянский, Б.: Сумский кадетский корпус. Воспоминания. In Военная быль, 1971, № 112. Режим доступу: <http://lepassemilitaire.ru/sumskij-kadetskij-korpus-b-ryasnyanskij/> [09.06.2020].

⁷⁰ Аристов, В.: На «Живом» в гражданскую войну. In Военная быль, 1968, № 94. Режим доступу: <http://lepassemilitaire.ru/na-zhivom-v-grazhdanskuyu-voynu-v-aristov/> [09.06.2020].

⁷¹ Путивльцы (1653 р. / 1657 р.), див. ССП, с. 29; путивльца, черниговца (1657 р.), див. ССП, с. 30; козловцы, недригайловец, судженцы (1672 р.), див. ССП, с. 158-159; миропольцев, миропольцы (1671 – 1709 р.), див. ССП, с. 136, 145-146; белополци, путивлец, путивль(ь)ци, черниговцом (1708 р.), див. ССП, с. 262; Кубанци, Кримци (1722 р.), див. ССП, с. 276.

⁷² Гумецька, Л. Л.: Нарис словотворчої системи української актової мови ХІV – ХV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958, с. 80-81.

⁷³ Матеріали Національного корпусу російської мови оприявнюють із сер. ХХ ст. тенденцію до збільшення в друку катойконімів на *-чане*. Див.: Ахметова, М. В.: Еще раз о суффиксе *-чане*, с. d., с. 82.

⁷⁴ Городенська, К.: Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? In Українська мова, 2013, № 2, с. 9.

відійшла в минуле, поступившись новим збройним силам не тільки ідеологічним, але й мовним вектором. Однією з реакцій на суспільно-політичні зміни стала (вже згадана на початку статті) гаряча культуромовна дискусія в площині російської мови,⁷⁵ але поруч з одіозними новотворами *тамбовчане*, *тульчане*, *хабаровчане* і под. у полі уваги опинилися й *сумчане*, *полтавчане*, *харьковчане*, піддаючи критиці які, тогочасні пуристи покликалися на вже наявні, сторіччями вивірені альтернанти, а особливо на закріплені прецедентні оніми – «Илья Муромец», «Наталка Полтавка».⁷⁶

Загалом з усього сказаного вище очевидно, що розв'язання порушеного питання не вичерпується тільки історико-мовними аргументами дорадянської доби, однак, на нашу думку, самі по собі вони є надто промовистими, щоб в умовах теперішнього вільного розвитку українсько-го мовно-літературного стандарту були зневажені як провідними вітчизняними лінгвістами, так і представниками локальних громад.

**To the question of the history of one name formed from a place-name:
*sumchany – sumiany – sumtsi***

Olena Kumeda

The proposed article based on available Russian-language and Ukrainian-language sources highlights the names of Sumy residents since its inception. The article was written in the context of a discussion on the name of *Sumchany* codified in the Soviet period. The investigated material showed that from the beginning of the founding of the city of Sumy several components of kataikonyms were used to name its inhabitants; although at the same time both Ukrainian and Russian documents are fixed one-component names with the suffix *-ec* (*Crymetsy*, *Bilopoltsy*, *Putyvltsi*). Facts about the use of the name *Sumchany* until the 20th century not known. On the other hand, the analyzed material showed that two names were used. In particular, the name of the *Sumiany* was used mainly as a katoikonym, the name *Sumtsi* as a social onim for the designation first Cossacks and then Hussars of the respective territory.

---

⁷⁵ На поч. 70-х рр. XX ст. було навіть проведено соціолінгвістичне дослідження, яке показало, що вживання катойконімів на -чане характерне для представників молодого покоління, осіб із середньою освітою тощо Див. Ахметова, М. В.: Еще раз о суффиксе -чане, с. d., с. 66.

⁷⁶ Прикметно, що розпочата в сер. XX ст. полеміка триває в росіян в оперті здебільшого на ті самі аргументи, хоча конфронтацію зведено до локального масштабу, наприклад, з одного боку, між прихильниками більш традиційного катойконіма тамбовцы та з іншого – більш уживаного нині тамбовчане. Див.: Ахметова, М. В.: Еще раз о суффиксе -чане, с. 67-68, 83.